

סאלת, אָרְנָא, אל־מבתסרון, דאר אל־נהר, קהיר (מהדורה שניה),
1997, 118 עמ'

ב־21 ביוני 1997 זינקה אל מותה אשה בשנות הארבעים לחייה מן הקומה העשירית בבית קומות בשכונת דוקי בקהיר. האשה היתה ארוא סאלת, עיתונאית, סופרת ומבקרת. עשרים וחמש שנה קודם לכן, בשנת 1972, נמנתה ארוא עם החבורה שהנהיגה את מרד הסטודנטים, שבו סטודנטים בקמפוסים ברחבי מצרים יצאו אל הרחובות בהפגנות אלימות, בתביעה שתוכרזו לאלתר מלחמה לשחרור האדמות הכבושות בידי ישראל. בנוסף למחאה על היסוסיו של הנשיא סאדאת לפתוח במלחמה, חתרה תנועת הסטודנטים לתמורה סוציו־פוליטית מקיפה במערכת המצרית, לסוג של "מהפכה נגד המהפכה", בהשפעת הלכי הרוח של השמאל החדש שהיו אופנתיים באותה העת בקהילות הסטודנטאיות במערב אירופה ובמזרח (ארליך 1984: 64–69; טוילה 1987: 216–218).

התאבדותה של ארוא היתה ביטוי לחשבון הנפש המכאיב ולתסכולה של נציגה רגישה וחולמנית של הדור שכונה "דור שנות השבעים", אותו דור שרכש את מודעותו ומעורבותו הפוליטית בראשית שנות השבעים על רקע האירועים שנסקרו לעיל. הנשיא סאדאת אמנם נשמע לקול הקורא מן הרחובות ומן הקמפוסים ויצא למלחמת השחרור המיוחלת באוקטובר 1973, אלא שבדיעבד הסתבר שמלחמה זו היתה גם מהלך פתיחה להנהגתה של אסטרטגיית "הפתיחות הכלכלית" (אל־אנפתאח) שסאדאת הגה זמן רב מראש. לאסטרטגיה זו נלוותה סדרת מהלכים פוליטיים, כמו התנתקות מברית המועצות, התקרבות לארצות הברית, הנהגת מערכת פוליטית של פלורליזם מפלגתי מבוקר ומוגבל, ולבסוף – ייזום מהלכים לקראת הסכם שלום עם מדינת ישראל. נישא על גל ההערצה של ההמונים המצריים, "גול" סאדאת את ההצגה ממבקריו הצעירים, ולמעשה ספג את רובם חזרה אל מערכות המשטר שאותו שאפו לשנות מלכתחילה. חלק גדול מבני "דור שנות השבעים" חזרו אל המקום שממנו באו – אל חיקה החם של הבורגנות המצרית. אחרים מצאו את מפלטם בדת והפכו לגרעין הקשה של התנועות האסלאמיות הרדיקליות, ועוד אחרים נכשלו במציאת מקומם באחת משתי הקטגוריות הללו, והיו נתונים לאחר מכן לניכור ולתסכול, נטולי יעד פוליטי כלשהו.

ארוא סאלת נמנתה עם האחרונים. מאז התפוררותה של תנועת הסטודנטים היא לא

חזרה עוד לעצמה. היא סבלה לעתים מהתמוטטויות עצבים ונזקקה לאשפוז. נישואיה נכשלו כליל. היא לא החזיקה מעמד בשום מקום עבודה. מרידותה הגובלת בהרס עצמי הקנתה לה אויבים רבים, אף כי כמה מידידיה הקודמים עדיין חשו כלפיה אהדה וחמלה. את כל מרידותה ויגונה תיעלה אל ספרה אל־מבתסרון ("אנשי הבוסר", ראה אור לראשונה ב־1995), אשר בו באה חשבון נוקב עם בני דורה ועם חוויות המהפכנית המדומיינת. ספר זה זכה לתפוצה רחבה ועורר ויכוחים סוערים בקרב אלה שלעברם כיוונה ארוא את ביקורתה. זמן קצר טרם התאבדותה, בשנת 1997, ראתה אור המהדורה השנייה של ספרה, ואף היא הפכה לשיחת היום בקהילה האינטלקטואלית המצרית.

מאמר קצר זה יעסוק בתוכנו של הספר. אין זו בשום פנים ביקורת ספרותית. לספר יש אמנם איכויות ספרותיות ואנליטיות משלו, ואולי ימצא אחד הימים מי שיידרש להן. בהקשר זה אעיר רק כי אין מדובר בטקסט קל לקריאה. אני עצמי הודקקתי לקרוא אותו פעמים אחדות עד שעלה בידי (או כך נדמה לי) להתמודד כראוי עם סגנונו ועם תכניו. המחברת עצמה מקבלת את טענת מבקריה כי יצירתה "אינה שייכת לשום ז'אנר ספרותי" (סאלח 1997: 22).¹

מבחינה צורנית הספר מתאפיין בהעדר סדר ושיטה. המשפטים ארוכים ומסורבלים מדי וכוללים כמות רבה מדי של מאמרים מוסגרים והיגדי ביניים. פעמים רבות יש בו קופצנות פתאומית מעניין לעניין, וקטיעה מביכה של הרצף הטכסטואלי והלוגי. באחת הפגישות של חוג מקורביו של הסופר נג'יב מחפוז, הנוהג להתכנס אחת לשבוע במלון שפרד'ס בקהיר ולגלגל שיחה ספונטנית על כל דבר ועניין שמישהו מהנוכחים מבקש להעלות, הצגתי לדיון את ספרה של ארוא סאלח, שזה אך סיימתי את קריאתו הראשונית. רבים ממשתתפי החוג הצביעו על אותם ליקויים שנוכרו לעיל. תגובתי היתה שבאורח פרדוקסלי, דווקא ליקויים אלה מעניקים לספר את חינו ואת איכויותיו, שכן הם נותנים ביטוי אותנטי למערבולת הרגשות שבה היתה המחברת נתונה בעת שכתבה אותו.

אך, כאמור, לא בכל אלה יעסוק המאמר. בעיקרו של דבר, מתכוון המאמר לסקור את מערכת הטיעונים הנפרשת בספר ולבחון אותו כנקודת תצפית, אישית וייחודית בכל שתהיה, על אופיים של משטר, חברה וכוחות חברתיים מסוימים במצרים הנאסרית והפוסט־נאסרית. זהו גם סיפור כישלונה "הידוע מראש" (כפי שכאמור הסתבר בדיעבד) של חוויה מהפכנית נאיבית, סיפורו של ניסיון להתמודדות ביקורתית עם סיבותיו ונסיבותיו של הכישלון. לא פחות מכך, זהו סיפורה הטרגי, מבחינה אישית וציבורית, של נערה מצרית מ"בית (בורגני) טוב", אשר חלום הגאולה האישית

1 מכאן ואילך, כל אימת שאביא מובאות מהספר, אסתפק בציון מספר העמוד בלבד.

והציבורית שאליו נסחפה בשנות נעוריה התנפץ לרסיסים והביא אותה, עשרים וחמש שנה לאחר מכן, אל חוסר המוצא ואל האובדן.

מבנה הספר ופרטים אחרים

שתי המהדורות של אל-מבתסרון יצאו לאור על ידי בית הוצאה קהירי אלמוני יחסית בשם אל-נהר. כתיבת הספר נמשכה שנים רבות, אולי עשור, ולפי כל הסימנים היא היתה חלק מניסיונות התראפיה של אראו סאלח. על פי עדותה של המחברת כתב היד כבר היה מוכן ב־1990. לא ניתן הסבר כלשהו לשאלה, מדוע נתעכב פרסומו במשך כחמש שנים. אפשר שהיו אלה היסוסיה והתלבטויותיה של המחברת עצמה שגרמו לכך.

המחברת העניקה לספרה כותרת משנה – "מחברותיה של אחת מדור התנועה הסטודנטאלית" (דפאתר ואחדה מן ג'יל אל-חרכה אל-טלאביה). את המלה דפאתר, צורת הרבים של דפתר, ניתן לתרגם גם כ"יומנים". כך או כך, נראה שכותרת משנה זו נועדה לאותת שאין מדובר במשנה סדורה או בז'אנר ספרותי מובנה הכפוף לכללים צורניים מקובלים.

הספר הוא למעשה ספרון דל היקף, המחזיק 118 עמודים. הוא כולל שתי הקדמות, שלושה פרקים, שני נספחים (אותם מגדירה סאלח כ"תעודות אישיות מתוך המחברות/היומנים" – ות'אאק שח'סיה מן אל-דפאתר – שהם למעשה שני מכתבים אישיים שאותם כתבה לאחד מידידיה) ואפילוג קצר. שתי ההקדמות מופיעות בסדר כרונולוגי הפוך, לאמור ההקדמה המופיעה שנייה קדמה לראשונה והיתה חלק אורגני מכתב היד המקורי. ההקדמה הראשונה, שאותה מכנה המחברת "הקדמה שאין ממנה מנוס, אודות הקיטש המהפכני", נכתבה ערב פרסומו של הספר כתגובה על הערות שאותן שמעה במפגשים שבהם הציגה את כתב היד זמן קצר לפני שנמסר לדפוס. שלושת הפרקים, המהווים יחדיו את לב הספר ועיקר תוכנו, נקראים, בהתאמה, "האינטלקטואל כפסימיסט" (אל-מת'קף מותשאאמאן), "גורלותיו של דור תנועת הסטודנטים" (מסאאר ג'יל אל-חרכה אל-טלאביה) ו"האינטלקטואל כמאהב" (אלמת'קף עאשקאן). גם שני המכתבים האישיים מופיעים בסדר כרונולוגי הפוך: המכתב המופיע ראשון נכתב בקהיר ב־1988, ואילו המכתב המופיע שני נשלח מסביליה, ספרד ב־1985. קריאה מעמיקה של הספר עשויה להביא למסקנה שאי הסדר הכרונולוגי אינו תוצאה של פיזור נפש אלא יש בו כוונת מכוון והיגיון פנימי, שעליהם ידובר בהמשך.

ה"קִיטש המהפכני" של דור שנות השבעים

דומה שמה ששכנע את ארוא סאלח להוסיף הקדמה חדשה בנוסף להקדמה המקורית שהיוותה חלק מכתב היד היה מפגש שקיימה, לצורך הצגת טיוטת הספר וקבלת משוב על תכניו ומסריו, עם חבורת צעירים מבני דור שנות השמונים והתשעים. לתדהמתה התברר לה כי הסוגיות הפוליטיות והחברתיות שהיו ביסוד מאבקם של בני דורה כלל אינן מעסיקות עוד את בני הדורות הצעירים. הללו התייחסו בשוויון נפש הגובל בביטול סלחני אל אותן סוגיות. היו להם, לעומת זאת, הערות לגבי עצם נחיצותו של הספר כפי שנכתב ("האם כתבת את הספר כדי לרחוץ בנִיקיון כפיים?"), "מדוע לא העדפת לכתוב רומן?", "ספרך מהוה חומר גלם שאולי יעשו בו היסטוריונים שימוש באחד הימים, אך אין הוא ההיסטוריה עצמה". החלק היחיד שגילו לגביו התעניינות פעילה היו שני המכתבים האישיים, החושפניים מאוד, אשר לפי עדותה של המחברת היא לא התכוונה מלכתחילה לכלול אותם בספר, ועשתה זאת רק לאחר לבטים רבים, על פי עצתו של "סופר פיקח" (אדיב מִחנכ) שאין היא נוקבת בשמו.

מפגש זה פקח את עיניה לראות כי ה"הווה" שעליו היא מדברת בספרה אינו אלא עבר שחלף לבלי שוב. יתר על כן, גם היא עצמה החלה להתייחס בשוויון נפש ביקורתית אל הסוגיות הפוליטיות שעמדו במרכז החוויה המהפכנית של תנועת הסטודנטים בשנות השבעים. כך, למשל, היא מציינת כי:

ברגע שבו אני כותבת שורות אלה – ויסלחו לי בני דורי, אם הם מסוגלים לכך – שוב איני סבורה כי ישראל גרועה בהרבה מכל אחת משכנותיה, או שהיא מייצגת עושק רב יותר. ההבדל המהותי היחיד בין ישראל לשכנותיה, הוא שהיא כיום חזקה יותר. ואני מודה, בצער, ששוב איני סבורה שכאשר יקימו הפלסטינים את מדינתם ינהגו במידת הצדק אלה עם אלה. האם זהו "ניהיליוס לאומי" (עֲדֻמִּיה וְטָנִיָּה)? נכון לעכשיו, בוודאי. אינני מוצאת השראה כלשהי במעשי טבח המתרחשים כיום בעולם בשם הלאומיות. הם רק מעוררים בי תיעוב. הוא הדין במעשי הטבח הנעשים בשם האתניות, או הדת, ואפילו המעמד (עמ' 10).

הביקורת העצמית המאוחרת של ארוא סאלח נמתחת גם אל הדימוי העצמי הקולקטיבי של בני דורה. לפי אותו דימוי עצמי, תפס אותו דור של מהפכנים שמאלניים את עצמו כמי שמייצג את שלילת התקופה הנאסרית, כ"אפוזיציה של מעמד הפועלים, האמורה לגרש את הבורגנות הנאסרית מגן העדן שהתיימרה לכונן" (עמ' 8). והנה, בדיעבד מסתבר שתנועת הסטודנטים היתה בעצם "חלק מאותה מפה שכנגדה קראה תיגר", מפה שאותה שרטט המשטר הנאסרי, מפה ש"במזרחה ממקם המחנה הסוציאליסטי,

במערכה המחנה הקפיטליסטי, ובלבה תנועות השחרור הלאומי של העולם השלישי" (שם). במילים אחרות, מסתבר שמסגרת ההתייחסות של בני דור השבעים, למרות הפרזיולוגיה המרקסיסטית, לא היתה מעמדית אלא לאומית (וּטְנִיה), ודווקא לפי הפרטיטורה הנאסרית. "כאשר הפכה תקופת עבד אל-נאסר לעבר שאבדו סימני הדרך שלו, לא מצאנו דבר להישען עליו אלא הנוסטלגיה. [...] כאשר הוצבנו מול מציאות שאינה תואמת את נבואותינו המהפכניות, התחלנו לקונן על עידן ההתמוטטות – כמובן בהשוואה לתקופתו של עבד אל-נאסר, שניצבה כפסל קדום המחייך אלינו, חיוך שחציו רחמים וחציו לגלוג" (שם).

בהקשר זה מגדירה ארוא סאלח את חוויית מרד הסטודנטים כ"קישש מהפכני". היא מצטטת אחד ממאמריו של מוחמד חסנין היכל, שבו ניסה להגדיר אותם צעירים שבחרו להצטרף לארגון מהפכני, בין שהוא קומוניסטי ובין שהוא דתי-אסלאמי. על פי אותה הגדרה, יש לצעיר המצטרף לחבורה מהפכנית בעיה של חסכים רגשיים וחברתיים. מדובר בצעירים המחפשים את החום וההגנה של הקולקטיב. סאלח שואלת: "האם הצטרפנו לחבורות המהפכניות משום שנענינו ל'קריאת ההיסטוריה', או עקב סיבות לא מודעות (כגון אלו שצוינו על ידי היכל)?" ומשיבה: "להוציא כמה חריגים, שתי התשובות נכונות. חלק מן האנשים הצטרפו לתנועות המהפכניות כדי לתקן את מאזן הצדק וההיסטוריה, ובה בעת ניסו לדלג מעל משבריהם האישיים". היא מצטטת "סופר צ'כי ידוע" (כנראה מילן קונדרה) שהגדיר כ"קישש" את "מה שמצוי בין אותם מניעים נסתרים מחד, לבין קריאת הקולקטיב, מאידך". ארוא אינה שוכחת לציין כי "קישש" היא מלה גרמנית שפירושה המילולי הוא "פסולת" או "דומן" (נפאיה), אולם הסופר השתמש בה בהקשר ספציפי המתייחס אל סוג של רומנטיקה וסנטימנטליות שרירותית. "לדעתי", היא מוסיפה, "זו מלה נרדפת ל'חזון הגאולה הקולקטיבית'". מה שהופך את איש השמאל ל"מהפכן" אינו השקפה זו או אחרת, אלא יכולתו להכניס כל השקפה שהיא לתחום הקישש, המכונה "המצעד הארוך". והיא מסכמת: "בממלכת הקישש הטוטליטרית ניתנת התשובה מראש, תוך פסילת כל שאלה חדשה" (עמ' 11-13). במילים אחרות, לדעתה של ארוא סאלח, בני דורה מעולם לא היו מהפכניים במובן האמיתי של המלה אלא ילדים בורגניים מפונקים שתיעלו את חסכיהם האישיים לפראוזה מהפכנית. וכאשר סוכלה המהפכה ונכזבו התקוות, חזרו למקום שממנו באו. אולם למרות מודעותה המאוחרת ל"כל הקישש הזה", למרות שהיא מודעת גם לסיפור ה"קישש" האישי שלה עצמה, למרות הרוויזיה בתפיסתה הפוליטית עד כדי תהייה מדוע נשאבה אל הפוליטיקה מלכתחילה, אין ארוא סאלח רואה צורך לוותר על הגשת ספרה לקורא כפי שהוא. היא ממליצה לקורא לראות בפרקי הספר מעין "תשבץ, אשר המפתח לפתורנו מצוי בהקדמה הזאת" (עמ' 16).

הרקע לצמיחת התנועה הסטודנטאלית

בהקדמה המקורית לכתב היד של הספר מציגה ארוא סאלח את הרקע שאפשר, לדעתה, את צמיחתה של תנועת הסטודנטים. יצוין מראש כי סאלח מתייחסת לתקופותיהם של עבד אל-נאסר ושל סאדאת כיחידה רצופה אחת, וכמעט שאינה עושה הבחנות ביניהן. גם העובדה הכרונולוגית שמרד הסטודנטים פרץ כשנה ורבע לאחר פטירתו של עבד אל-נאסר ועליית סאדאת לשלטון אינה משנה אבחנה זו. אופייני הדבר שאינה מתייחסת כלל ל"מהפכת התיקונים" של סאדאת במאי 1971, שבה חיסל את "מוקדי הכוח" הנאסריים ואייש את כל העמדות השלטוניות בנאמניו. ייתכן שלא ראתה בכך יותר מאשר מאבקים שלטוניים של בעלי אמביציות פרטניות, אך בשום פנים לא שינוי מהותו של המשטר. יותר מכך, במקום אחר בספרה רואה ארוא בבחירתו של עבד אל-נאסר את סאדאת כיוורשו המיועד מעין תרגיל קונספירטיבי מחושב של עבד אל-נאסר, שהבין, לאחר תבוסת 1967, כי הנסיבות הבינלאומיות (ובפרט לחצי ארצות הברית) כופות על מצרים תהליך של השלמה עם ישראל. הוא לא היה מסוגל לשאת את ההשפלה וידע שדרוש עתה נשיא ש"יוכל לספק את הסחורה". כך נפלה בחירתו על סאדאת, "בחירה המעידה על חוכמתו של נאסר, אך גם על הרשעות האופיינית לו". "תיק סאדאת", היא כותבת, "עדיין לא נפתח לחלוטין למשפט ההיסטוריה, אך מותו מעיד שהמלה האחרונה היתה של עבד אל-נאסר המת. נאסר עיצב את ההיסטוריה לאחר מותו, כפי שעיצב אותה בעודו חי" (עמ' 33). כלומר, מדובר במשטר אחד ורצוף הנושא את חותמו המובהק של גמאל עבד אל-נאסר, בין אם חי או מת, כנציגה של הזעיר-בורגנות, שהפכה להיות בורגנות חדשה, גרועה מקודמתה.

דווקא התקופה המיידית שלאחר תבוסת 1967 היתה תקופה של חיוניות פוליטית ואינטלקטואלית יותר מכל תקופה אחרת לאורך העידן הנאסרי (עמ' 19). לפני התבוסה, בצל שלטונו של עבד אל-נאסר, נראו החיים נפלאים מכל חלום. העניים רכשו השכלה ונפתחו לפנייהם מסלולי המוביליות החברתית. הניצחונות על האימפריאליזם (ככל שמדובר במדיניותו האזורית והגלובלית של עבד אל-נאסר) אירעו בזה אחר זה, והגיעו לכל בית באמצעות מהדורות החדשות ברדיו. "מי שפקפק בחלום נחשב למטורף או לכפוי טובה, ובשני המקרים היה מגודה" (שם). אולם התבוסה הציבה סימני שאלה ללא רחם על אותו חלום. "באותה העת נראינו כעם המנסה, לאחר תקופה ארוכה של שכחה, להחזיר לעצמו את יכולת החשיבה. המשטר, אשר התבוסה הסירה את היראה מפניו, אפשר לעם להשתעשע זמן מה במשחק מסוכן זה. האינטלקטואלים החלו לפתוח מחדש את כל התיקים האמורים. היוצרים העזו להתל בצנזורה ולומר מלים 'מסוכנות' שנקלטו בקרקע צמאה, המחפשת נתיבים חדשים והשראה חדשה" (עמ' 20). זה היה הרקע לפרוץ התנועה הסטודנטאלית.

"החיבור הקצר הזה", לדברי המחברת, משחזר את חוויותיהן של חברות הסטודנטים שאירגנו והנהיגו את ההפגנות, ו"חלומם שאב את עוצמתו מחידוש נעוריו של הרחוב, כדי לשאוף לשינוי כולל של עתיד המולדת ולהצלתה" (שם). המחברת מודעת לכך ש"תמימותו של החלום הוא עשויה כיום להעלות חיוך – אצל בני דורנו אולי יותר מאשר אצל כל אחד אחר", אולם היא קובעת ש"חלומנו המובס לא היה כל כולו חזיון תעתועים, כפי שנהנים רבים מאתנו לתארו, כאילו כדי לכפר על כך שהתפתו לו". הוא היה גם נתח היסטוריה שהותיר אחריו "דברים שאין להפקירם" גם לאחר שתנועת הסטודנטים הובסה. הספר אמור לעסוק גם במהותה של אותה תבוסה, שבה חיסל המשטר את הסיטואציה ההיסטורית שהולידה את תנועת הסטודנטים, והעביר את החברה המצרית ל"נוף שונה לחלוטין במצוקותיו ובחלומותיו. בנוף זה אין מקום ואין צורך בדור הלוחמים והאינטלקטואלים, דור אשר עולמו התמוטט ונעשה מיושן, דור שבניו הפכו לפרויקט שטרם הושלם. דור של אנשי בוסר (מבתסרון)" (עמ' 21).

ליקויי המשטר ועיוותי המהפכה

הביקורת שהטיחה ארוא סאלח ב"משטר הנאסרי" (הנמתח, על פי השקפתה, גם אל משטר סאדאת) כמו גם ביקורתה לגבי תנועת הסטודנטים שהיא עצמה היתה חלק ממנה, היא בגדר "חוכמה לאחר מעשה". ארוא חושפת את גורמי כישלונה, שלא לומר סיאובה, של התנועה לאור התפתחות הדברים לאחר הכישלון, בבחינת "אחרית המעידה על הראשית". אכן, קיים קשר מובהק בין אפיוני המשטר לבין אפיוני התנועה, אף כי לכאורה היתה התנועה הסטודנטית תנועת מתאה אופוזיציונית כנגד המשטר. הסטודנטים המהפכניים היו ילידי משטר "הקצינים החופשיים" ותוצר שלו. ארוא סאלח עצמה נולדה בשנת 1951, והיתה אפוא בת 21 כאשר פרץ מרד הסטודנטים שהיא היתה ממוביליו. אולם לפי עדותה העצמית (עמ' 103), וגם על פי עדותו של ידיד קרוב (רזקאללה 1997), היא הגיעה לראשית מודעותה הפוליטית החברתית כבר בהיותה בת 15 או 16 – היינו, בסמיכות רבה למלחמת ששת הימים – לפני או אחריה. משמע, המשטר הנאסרי, על רצף הישגיו הפופוליסטיים (ובעיקר הנהגת חינוך ושירותי בריאות חנם מבית, וכן שרשרת ה"ניצחונות" על האימפריאליזם כלפי חוץ) היה הרקע הפוליטי והחברתי היחיד שאותו הכירו היא וחבריה.

כאמור, הצמיח המשטר הנאסרי בורגנות חדשה שצמחה מקרב השכבות הזעיר-בורגניות שחוללו את מהפכת יולי 1952, שכבות שרחשו עוינות נקמנית לבורגנות הכפרית והעירונית הותיקה מתקופת המשטר המלוכני. עבד אל-נאסר חיסל את "הבורגנות הנצלנית" (בז'רגון הנאסרי היא נקראה "הבורגנות הטפילית"), ובחלל

הריק שנוצר הצמיח בורגנות חדשה, מבני שכבת המוצא שלו. בורגנים חדשים אלה הופקדו על הנכסים התעשייתיים, האגריים והפיננסיים שאותם הלאים המשטר, והיו אמורים להיות "אדוני מוצרים הסוציאליסטית ועתודת צבאו הכלכלי והפוליטי של עבד אל-נאסר, אלה החייבים נאמנות לו ולמשטרו" (עמ' 58). אולם "אדונים" אלה עצמם הפכו, לאחר מותו של עבד אל-נאסר, ל"אדוני" משטר האנפתאח של סאדאת. "המוות ריחם על עבד אל-נאסר", כותבת ארוא, "והוא לא חי כדי לראות ולשמוע כיצד קובלים חייליו הנאמנים, במועצות המנהלים שלהם, על 'התערבות המדינה בפעולות המגזר הפרטי' (אשר בו הם משקיעים כספים 'סוציאליסטיים', לא כאלה שעברו אליהם בירושה), ונועצים ציפורניים ב'תקופת הדיקטטורה'" (שם).

"ה'לוחמים' (אל-מנאדלון) שהקימו והנהיגו את תנועת הסטודנטים "עברו דרך ארוכה שאין בה מאבק, אלא חיים של דואליות בין רעיונות מרקסיסטיים שעוצבו בתקופה של גיאות מהפכנית עולמית, שמילאה את הלקסיקון שלהם עוצמה ואופטימיות לגבי העתיד, לבין מציאות של תבוסה שלא נתנה להם אף את הכבוד של ניהול מאבק" (עמ' 46). המשטר הנאסרי, ש"לקח את העם המצרי בשבי", בתמורה להישגיו ש"התברר שהם זמניים", הציב את האינטלקטואלים השמאלניים בפני "פרדוקס ציני", כאשר הפך אותם ל"מיעוט מדוכא על ידי העם עצמו". הוא הכריח אותם לשתף אתו פעולה או לשקוע בתהום השכחה, "היכן שרעיונותיהם אינם שווים יותר מאשר כושר הפעולה שלהם" (שם).

"האמנו שאנו עומדים בפתח תקופה חדשה", כותבת ארוא, "תקופה שבה יחל העם במסעו הבלתי תלוי במשטרו של נאסר לאחר שנגרר אחריו שנים רבות. אך טעינו: תנועת הסטודנטים היתה בת תקופתו של עבד אל-נאסר, יותר ממה שסבורים רבים ממנהיגיה עד עצם היום הזה" (עמ' 28). נוצרה סימביוזה מסוימת בין המשטר לבין האופוזיציה המרקסיסטית המדומה: המשטר גילה "סובלנות" כלפי המרקסיזם וכלפי המרקסיסטים, סובלנותם של החזקים כלפי חלומות בלתי מויקים,² ובאותה העת גזל מהם את שפת חלומותיהם (הטרמינולוגיה המרקסיסטית) בשל דלות עולמו הרוחני הבורגני (עמ' 29).

אבל לא רק ליקויי המשטר ועיוותיו הם שקבעו את גורלה של תנועת הסטודנטים, אלא גם אפיוניהם של מנהיגיה ושל צאן מרעיתם. המחברת מגדירה את הסטודנטים המתמרדים כ"מקבץ של שמאלנים זעיר-בורגניים שהיו הציבור המתאים למנהיגים המתאימים". ואילו את המנהיגים היא מגדירה כ"חבורת תינוקות שטרם למדו לדבר וכבר התפתו להאמין שהם מנהיגי העם המצרי. תחושה זו של מנהיגות מילאה אותם

2 יש להניח כי ארוא מתכוונת לתקופה שלאחר שחרורם של הקומוניסטים ממחנות המעצר של המשטר, שבהם הוחזקו תקופה ממושכת בתנאי דיכוי קשים. הם שוחררו רק לאחר שאולצו להסכים לפרק את ארגוניהם העצמאיים ולשתלב כיחידים ב"איחוד הסוציאליסטי הערבי".

יהירות נאיבית, שאת מחירה הגבוה שילמו עד מהרה" (עמ' 48). במקום אחר בספרה היא מגדירה אותם כ"מנהיגים טרם זמנם, נתונים במלקחיים בין יומרותיהם לבין חוסר האונים שלהם, שלא עמד להם היושר להודות בו; אנשים שכל חווייתם המהפכנית הצטמצמה לכך שאי פעם ישבו בכלא. לא שמענו שהצליחו מעולם להנהיג אפילו כבשה בעדר, אך היתה להם החוצפה לטעון שיש להם פתרונות למשוואת המאבק החברתי" (עמ' 56–57).

היו לחוויה המהפכנית של מרד הסטודנטים גם גילויי הקרבה אישית וסבל מרצון. אולם גם גילויים נאצלים אלה הגיעו לכדי עיוותים חולניים משום שהתרחשו בתוך כת צדקנית סגורה ומבודדת.

תחת ידינו הפכה המהפכה לחלום נטול שמחת חיים. היו אלו חברות של בני נוער ששמו עצמם בידועין תחת עיני המשטרה וציפורניה, חיו חיי נרדפים, ויתרו מרצונם על עתיד אישי ועל כישורים מבטיחים, והתקיימו בתנאים ירודים, לעתים תת־אנושיים. חבריהן עשו את הבלתי אפשרי כדי לחמוק מן החברה כולה ולקיים את מפגשיהם, אך הם הפכו מפגשים אלה לכלא עבורם. היו אלה חיים מנוכרים, שהתנהלו במקביל לחיי החברה הסובבת, וכתחליף להם [...] עולם אשליות זה היווה קרקע פורייה לכל סוגי הנסים והנפלאות. הנסים הפכו בו לגברתנים. נולדו בו טרגדיות ממהלכות זולות. נוצלו בו הקרבות נאצלות לטובת גחמות חולניות. נוצרו בו ידידויות בין אנשים שבעצם לא מצאו דרכים אמיתיות להכיר אלה את אלה. מילים של דמיון תמהוני צברו בו כוח ועוצמה. התרחשו בו אירועים שונים, חלקם מוזרים וחלקם מושחתים. כל זה, ויותר מכך, התאפשר משום שהתרחש במציאות מלאכותית שמחוץ לכל מציאות (עמ' 53–54).

ארוא סאלח מתייחסת בהרחבה לייחסם של המהפכנים בני דור שנות השבעים אל קודמיהם, המרקסיסטים של שנות השישים, שהמסטר ספג אותם לתוכו בדרכי כפייה לאחר שנים של דיכוי.³

במועצת המנהלים של הריקנות שמור תמיד מושב אחד למרקסיסט המחפש תפקיד. זהו אותו אינטלקטואל שמשטר עבד אל־נאסר קבע לו את ייעודו: עצר אותו לתקופה מסוימת, ואחר כך שחרר אותו ומינה אותו לתפקיד באחד ממוסדותיו, שם נאלץ לשיר את שירו מתוך כלוב – או לפעול בבידוד מוחלט – אשר גדרותיו הם העם עצמו, המלוכד

3 ראו, למשל, אמיתי 1999: 53–58.

מאחורי המנהיג. [אותו מרקסיסט] נאלץ להסתפק במחצית שירו, ומעולם לא סלח לעצמו על כך, אולי יותר מאשר אלה שגיננו אותו [...]. צחוק הגורל הוא שהדור שלנו, שלעג לדור הקודם על רפיונו ועל ייאושו, הוא עצמו מידרדר כיום אל הריקנות מבלי שאיש שמע אותו שר אפילו רבע שיר, ועדיין הוא מחפש לעצמו ייעוד קטן הרבה יותר מזה של משכילי שנות השישים, שהעניקו לנו – ולו באמצעות מחצית שירם – ספרות ושירה שחצו את גבולות העצב והכובים ויצרו אמנות ראויה לשמחה. אנו נבלמנו עוד בטרם התחלנו. אנו יצירי התקופה שבה איבד גם העצב את כבודו, ונעשה משעמם (עמ' 26).

אולם למרות הניגודים והעוינות בין מהפכני שנות השישים לבין אלה של שנות השבעים, קיימים ביניהם גם אלמנטים של המשכיות ואף של "הורשה".

דור תנועת הסטודנטים התפלג לפלגים ולסיעות: שמאל קיצוני, ימין השמאל, וכל מה שביניהם, כאשר הפלגים הללו מחליפים ביניהם האשמות וביטויי שנאה שאין להם כל סיבה, מאחר שאין הם ביטוי למציאות שמחוצה להם. יריבויות אלו היו המשך למחלוקות שניטשו במחנות המעצר של נאסר בשנות החמישים והשישים. שם התווכחו הקומוניסטים על דברים שלא כולם ראויים לכבוד, מחלוקות שמקורן בעולמם המסתגר של שמאלנים בתנאי מצור ותבוסה. הם היניקו אותנו בחלב מורעל זה מבלי שאפשרו לנו להתנסות במציאות חיה. הפילוג קדם לצמיחתה של תנועת הסטודנטים, והיא ירשה אותו מוכן ומובנה, עוד בטרם אמרה המציאות את דברה (עמ' 49).

בהעדר "קרקע עממית" התאפיינו עמדותיהם של כל הזרמים המרקסיסטיים משנות השישים בקיבעון אידיאולוגי ובשינון טקסטים, "וזהו אחד המנהגים הפסולים שירשנו מהם".

בנוסף לכך, בדומה לתנועה הקומוניסטית העולמית כולה, היו המרקסיסטים של שנות השישים בני עידן המלחמה הקרה והפטרונויות הרוחניות הסטליניסטיות שהפכה את המרקסיזם ל"דת רשמית" אשר בה יש לאמת פן אחד בלבד. תבנית זאת עיצבה את הקומוניסטים בארצות אירופיות בעלות מסורת דמוקרטית, "קל וחומר בארצנו, אשר מעולם לא ידעה תנועת פועלים חזקה, עצמאית, ראויה לשמחה" (עמ' 50). גם דור תנועת הסטודנטים "ספג כמה גישות סטליניסטיות שגרמו במשך הזמן לרמיון רב בינו לבין החברות הדתיות [האסלאמיות]. מושג ה'אליטה' המחדירה מודעות להמונים קיבל משמעות פשיסטית, שבודדה אליטה זאת ויצרה נתק בינה לבין ההמונים" (עמ' 52).

אנו עדים אפוא לתופעה טרגית ומגוחכת כאחד, של חבורה מהפכנית המתיימרת לדבר בשם ההמונים, אך ההמונים אינם באים. ההמונים במצרים "כלל לא העלו בדעתם שמישהו פרט לעבד אל־אסר מסוגל לנהל מלחמה נגד האימפריאליזם". לא עלה כלל בדעתם שכאשר הסטודנטים קוראים ל"מלחמת שחרור עממית", מדובר בדרך עצמאית מזו של המשטר (עמ' 29). "העם הריע לתנועת הסטודנטים, אך לא הבין את המסר שלה. הוא היה מאוחד סביב עניין לאומי, שלא ידע עליו אלא את מה שהתיר לו המשטר לדעת" (עמ' 30).

אורא מעלה הרהור ש"ייתכן שאילו היה המצב של 'לא שלום ולא מלחמה' נמשך זמן רב יותר, אפשר שהיתה מתפתחת תנועה עממית עצמאית". אך היא מבינה ש"אילו" אינו מאפשר להבין את ההיסטוריה. "וכי מי מהשליטים היה ממתין לתנועה עממית שתצמח על חשבוננו?" אכן, היא קובעת, "סאדאת לא המתין. אדרבה, תנועת הסטודנטים היא שהאיצה את תהליך השלום שלו וחיסלה בכך את ההתחלות המבטיחות" (עמ' 29).

וכך הגיעה תנועת הסטודנטים אל סופה הבלתי נמנע והבלתי מכובד. את אלה מדור שנות השבעים (והם הרוב) שמצאו דרכם חזרה אל הממסד הבורגני, מתארת אורא תיאור לגלגני, בלתי מחמיא:

האינטלקטואל המאפיין דור זה הוא אדם נטול נורמות ועכבות מוסריות כלשהן. הוא דוחה את נורמות המוסר הקיימות בחברה, אך נורמות אחרות טרם הומצאו [...]. לפיכך הוא מקפץ מן ה"אתיקה הבורגנית" אל האוויר החופשי, מגלה את מנעמי ההשתחררות מאתיקה כלשהי, ומלקט את הפגמים שבאתיקות של כל המעמדות. אזי הוא מגדל זקן, מציג את עצמו כ"מנוכר", ולבסוף מצליח להשיג מושב מכובד באחת ממועצות המנהלים. אחר כך הוא מגלח את זקנו ודבק בטיעון שה"ריקנות" היא האמת האחת והיחידה. הפילוסופיה הקודמת שלו אינה מונעת ממנו להגזים בזלילה ובסביאה בשיבותיהם של מועצות המנהלים של המעמדות שאליהן הגיע דווקא בזכות המרד שלו נגדם [...]. יתר על כן, הוא מתענג על הבזו שלו לאלה שיחד עמם טיפח את אשלויות הנעורים (עמ' 25).

על רקע זה של "חטוף ואכול" ו"תפוס כפי יכולתך", ניתן להבין את פשר הסיסמה הנוכחית של הלוחמים לשעבר, סיסמת "המימוש העצמי". אין פירושה חיפוש אחר חיים עשירים ומלאים יותר; אין פירושה חיים יצירתיים; אין פירושה קשר מקיף עם העולם הסובב ועם "חיוניותם של האנשים האחרים". פירושה חיפוש אחר "מקום תחת השמש", דריסת רגל בפירמידה המעמדית, "השגת עוד זיכיון לבעלי זכויות היתר".

השפה שאותה מדברים כיום מהפכני שנות השבעים עוסקת ב"מצליחנים" מול "נכשלים", ב"כוכבות" וב"תחרויות". זוהי "שפת ביזנס" ולא "שפת ידע". זו הנקודה שאליה הגיע דור המהפכנים שהובס (עמ' 65).

יחסי המגדר של דור שנות השבעים

הספר מייחד מקום נרחב לדיון בסוגיית היחסים בין גברים ונשים, וליתר דיוק – יחסם של הגברים אל הנשים, בתוך חבורות הסטודנטים המהפכניים ובקרב המהפכנים לשעבר. קרוב לוודאי שארוא סאלח מבטאת בכך את תסכוליה ממה שחווה היא עצמה – אשליה אודות סוג חדש של התקשרות וזוגיות שהתגלתה לבסוף כיחסי ניצול סקסיסטיים. מכל מקום, היבט מיוחד זה נראה לה כאחד ממאפייני ההידרדרות והתבוסה של דור "אנשי הבוסר".

התנועה הסטודנטאלית של שנות השבעים, בשונה מדורות קודמים של אנשי שמאל, משכה נערות רבות למעורבות פוליטית. שמאלני שנות השישים עדיין פעלו והתחנכו בסביבה בורגנית מסורתית ובעצם לא הציבו סימן שאלה של ממש על דפוס יחסי הזוגיות המקובלים. במערכת זו מתויגת האשה על פי זיקתה הממוסדת לגבר: "או שהיא רווקה, או שהיא נשואה, או אלמנה, או גרושה. אם היא מחוץ לכל אלה – היא זונה". לעתים ניסו שמאלני שנות השישים להפר איסורים ישנים, אך "ניסיון זה הסתיים או בנישואים מסורתיים או בחוויה דקדנטית שהחלניות שלה ואי מוסריותה עברו כל גבול, או בצירוף של שתיהן" (עמ' 67). "דור שנות השבעים", היא כותבת:

היה הדור הראשון של אנשי שמאל שהאמין בהתקשרות משוחררת מחשבוניות חברתיים ומעמדיים, בנויה על אהבה אישית בלבד, מבססת זית המחויבות כלפי האחר/ת לא על צורה של כפייה חברתית אלא רק על הרצון להמשיך יחדיו. חלום זה נראה כחלק מסדר הרמוני כולל, חלום גדול על שינוי העולם שמחזק את זוג הנאהבים ונותן להם השראה. נראה היה כי המרד האישי משתלב במרד הפוליטי ושואב את חומו מן ההשתייכות הגילאית לשנות העשרים נטולות הדאגה. הצעירים נישאו על פי רוב נגד רצון הוריהם וחוו לשעה קלה את אגדת הבית הדל שיסודותיו נתמכים על ידי האהבה והמרד המשותף. אך עד מהרה החלה ההתמוטטות. הרקע הסובב אותם היה מנוגד לאופי קשריהם, והוא שקטל לבסוף את החלום. המציאות כפתה את חוקיה, ויחד עמה השתנה בסיס יחסי האהבה הנישואין (עמ' 68).

במציאות מעורערת זאת הפכה המשפחה, על פי הדפוס הבורגני, למבצרו העיקרי של

הפרט. המהפכנים לשעבר לא היו יוצאים מן הכלל באותו חיפוש אחר "אי פרטי קטן, שעליו יתייצב האדם בתוך המבול". לא נותר עוד חלום משותף, אלא "פחד משותף מן הריקנות שהשתלטה עם אובדן החלום, מחוסר הביטחון הכלכלי, מהבדידות הגורפת, מן החברה שאנשיה עסוקים איש-איש בענייניו". וכשחזרו אל חיקה של הבורגנות, הפכה החשיבה הרעיונית ל"בזבוז זמן חסר משמעות". שום דבר לא עורר עניין פרט למה שהתאים למשחק של תפקידי בעל ואשה על פי הציפיות של החברה הסובבת ועל פי החשבונות האנוכיים של כל אחד משניהם. ההתקשרות ההדדית הפכה ליחסי ניכור הדדיים" (עמ' 68–69).

יחסי הנישואים הבורגניים, כותבת ארוא, מתנהלים לפי חוקי כלכלת השוק: קונה ומוכר, היצע וביקוש. הגבר משלם והאשה מספקת הנאות, מפיגה את השעמום ומשחקת כמוקיונית וכבדרנית (עמ' 81). אצל האינטלקטואל המהפכני "נעלמים חוקי השוק של הבורגני, אבל נותר הניצול". הוא עובר מדפוס הקנייה והמכירה אל "המשחק שמחוץ לחוק, שבו מופרים כל האיסורים וההצלחה היא הפוסק היחיד" (עמ' 87). הנה התסריט של התקשרות האינטלקטואל המהפכן המצוי אל הנערה הבורגנית המתמרדת שאותה הוא פוגש במסגרת החוויה המהפכנית: השניים נפגשים בקפטריה בקמפוס. הוא מדבר על ערכיה המזויפים של החברה הבורגנית בכל הנוגע ליחסי הווגיות, אך בעצם הוא חותר ל"אהבה חופשית" הניתנת בחנים ומנוערת מכל אחריות אישית, ועל כן אין היא בת עונשין. "את חשבון האחריות האישית משלם תמיד צד אחד בלבד – האשה, אשר האינטלקטואלים במזרח הערבי שלנו מצליחים תמיד להפוך אותה לפרוצה" (עמ' 88).

האינטלקטואלים המהפכניים אוהבים "לנתץ אלילים" וחשים דחף להוכיח כי "הכול הבל". זה חל גם על סוג יחסיהם עם נשים, שיש בו כדי להוכיח את מה שידעו כבר קודם לכן מניסיונם העשיר, לאמור, שהן לא תצלחנה אלא לאחת מהשתיים: או להיות "רעיה מטומטמת" (נִוְגָה בלהא), שאינה ראויה להם, או פרוצה מושפלת (עאהרה לאימה), שאף היא אינה ראויה להם. בנוסף, האשה היא מיתוס. "הפרדוקס הבלתי מפתיע ביחסי האינטלקטואל המצרי לאשה הוא בכך שכאשר הוא חולם אותה הוא רומנטיקן חסר תקנה: ביצירותיו הספרותיות היא לעולם אלה קטנה, החובשת את פצעיו, מפצה אותו על תבוסותיו ואכזבותיו, אוספת אותו אל חיקה ומעניקה לו את הביטחון האבוד. היא תמיד יפה, עיניה שחורות, או ירוקות, או בצבע הדבש, ושדיה גדולים ומקפצים [...]". אולם האלה הזאת אינה, בסופו של דבר, יותר מאשר פרוצה או רעיה. ושוב מקיף האינטלקטואל את "האשה המציאותית" בציפיותיו ובסיווגיו, וגוזר עליה לדרג את עצמה באחת משתי הקטגוריות הללו (עמ' 89–90).

יצוין בהקשר זה כי ההיבט המגדרי של ניתוח תופעת ה"מבתסרון" בספרה של ארוא סאלח נעדר כמעט לחלוטין ממאמרי הביקורת וההספד שכתבו יריביה ומקיריה. יוצא

דופן יחיד בנידון היה הסופר והרופא, איש השמאל הוותיק ד"ר שריף חתאתה (בעלה של הפעילה הפמיניסטית נואל אל-סעדאוי), אשר במאמר נרגש שפרסם לאחר התאבדותה של ארוא הצביע על ההיבט הזה של ספרה כעל ההיבט החשוב ביותר משום שהוא משקף את גודל הטרגדיה של אותה "אשה קטנה ושכירה" שנחלה תבוסה כפולה: פעם כפעילה בתנועת הסטודנטים ופעם כאשה שידעה תסכולים ואכזבות אישיות מול עולם סקסיסטי חסר רחמים (חתאתה 1997).

בדידותה של המהפכנית

בזאת תמו פרקי הספר לגופם. אולם המחברת ראתה צורך (או פעלה לפי עצה שקיבלה) להוסיף גם שני מכתבים אישיים חושפניים מאוד. כבר צוין לעיל כי שני המכתבים, בדומה לשתי ההקדמות שבראשית הספר, נכתבו בסדר כרונולוגי הפוך: המוקדם אוחז, והמאוחר הוקדם. הבעתי סברה כי יש היגיון מסוים בהיפוך הסדר הכרונולוגי, כיוון שהמכתב המאוחר יותר, שהודפס ראשון, חושף חיפוש אחר קשר אבוד עם מציאות אנושית וחברתית ממשית, חיפוש המלווה בהתייחסות רגשית רבה, ואילו במכתב המוקדם ניתן להבחין בבירור בהשלמה עם המוות, שיגאל את ארוא מחיים שאבדה להם משמעותם.

שני המכתבים נכתבו בשפה הערבית המצרית המדוברת (עאמיה). שניהם נמענו אל "יקירי", שאין היא נוקבת בשמו. את המכתב שפורסם ראשון (נכתב בקהיר, 15 בדצמבר 1988) פותחת ארוא בהתנצלות על כך שמזה זמן מה אין היא מסוגלת לכתוב (ועם זאת, משתרע מכתבה על פני 16 עמודים). "מזה שנה", היא כותבת, "אני חשה צורך לקחת פסק זמן, אבל התחמקתי מכך". היא סולדת ממשחקי ההתבוננות העצמית (תאמל אל-ד'את), ומאמינה כי רק קשר עם "העולם המציאותי" עשוי להביא לה מזור (עמ' 95). אף על פי כן, מכתבה מבטא "התבוננות עצמית" יותר מכל דבר אחר.

ארוא מציגה לעצמה את השאלה: "מה חיפשתי כאשר נקשרתי אל הקומוניזם? איזו משמעות היתה לו עבורי?" בעבר זו נראתה לה "שאלה תפלה" משום שתמיד ראתה את הווייתה הקומוניסטית כ"עניין אקסיומטי", אולם "באיושהו מקום בנשמתי שאלתי את עצמי שאלה זאת, אם כי לא תמיד במידה מספקת של בהירות". תשובתה היא ש"הקומוניזם היה למעשה תחליף לעולם המציאותי, שהיה עבורי מקור לייסורים שאין להם שיעור" (עמ' 98). אין זה מפתיע כלל שתשובה זו מתקשרת מבחינת תוכנה אל אבחנותיה בדבר "הקיסט המהפכני", כפי שבאו לביטוי בהקדמה המאוחרת לספרה, שנכתבה שבע שנים לאחר אותו מכתב אישי.

סאלח מספרת כי בשלב מוקדם בנעוריה היתה לה תחושת ביטחון שקשרה אותה אל בני אדם אחרים והגנה עליה מקריסה. "דוסטויבסקי העניק לי, בעודי נערה מתבגרת,

את ראשית הוודאות שסבלי מובן ומוצדק. ואולי היתה זו תעודת השתייכות ראשונה של ילדה כמוני בתוך אותו אוקיינוס הקרי 'עולם' [...]. אולם איש לא אמר לי בעוד מועד שאני עלולה לשבור את מפרקתי בפער שבין [תמונת] היופי הגאוני הזה לבין המקור המציאותי" (שם).

לדבריה, איבדה סאלח מזה שנה לא רק את הרצון לכתוב, אלא גם את הרצון לקרוא. "אף כי תשוקתי לדעת לא פסקה – ההפך הוא הנכון – שוב איני מסוגלת להגיע אל השלווה שאותה קיוויתי למצוא בקריאה" (עמ' 99). היא תוהה על סיבת הדבר: "אולי זה בגלל השלב הנוכחי בחיי גילי? או שמא הסיבה היא שנשלל ממני החום האנושי שיעניק לי את שלווה הלב ויתגבר על תלאות מסע הגילוי והמרד?" (שם). כאשר נקלעה למצבים כאלה בעבר, התנחמה במחשבה שאולי שגתה בבחירת הכיוון ועליה להמשיך בחיפוש אחר אותן "אשליות בלתי פגומות", אחר היופי שאולי מצוי אצל בני אדם שונים מאלה שהכירה. אולם "בסופו של דבר, כאשר אני מסתכלת לתוכי, איני מוצאת אלא קבר אחים (מקברה ג'מאעיה)" (שם). האם זה הסוד מאחורי חוסר האונים שלה, חוסר היכולת להמשיך בפעילות פוליטית, חוסר האומץ לכתוב וללמד? "או שמא הסיפור כולו הוא סיפורה של ילדה שהוריה שכחו ללמד אותה להאמין בעצמה?" (שם). סאלח מספרת כי "לאחרונה חייבתי את עצמי לקרוא על תולדות המפלגה הקומוניסטית הסינית וגם רכשתי את כתבי הגל, אך באותה שעה אני בורחת מקריאת ספרים על הבעיה הפלסטינית ועל האנתפאדה [...]. לא הבעיה הזאת מעסיקה אותי, אלא מהם קשרי עם החיים ועל איזה יסוד? היכן הקשר האמיתי שלי עם בני האדם?" (עמ' 100). אכן, ארוא מוטרדת מאוד מכך שהתוויה המהפכנית שלה התנהלה בתוך בועה, מנותקת מקשר ממשי עם אנשים ממשיים. "מעולם לא יכולתי להבין את האנשים. הייתי מתקרבת אליהם, ובלבי פחד המונע ממני להבינם [...]. ביקשתי אצל האנשים הרבה ממה שאבד לי. חיפשתי אצלם תמיכה שתאחה את השברים שבתוכי. ציפיתי מכל אדם חדש שפגשתי שירפא את הפצע שפצעו בי האכזבות הקודמות מבני אדם. אך תמיד היתה התוצאה אכזבות בלתי נמנעות נוספות" (עמ' 101).

לרגע האמינה שלאחרונה החזירה לעצמה "מידה של איוון" ושהשתחררה מהרבה מן הפחדים שבקשריה עם הבריות. אולם מייד היא שבה ומזכירה לעצמה כי "אני מנושלת מן החיים, ללא אחיזה חברתית כלשהי. אפילו לצורך מגורים אני מתארכת אצל אחותי.⁴ אני יודעת שנגזר עלי להישאר בשולי החיים, כיוון שאיני מסוגלת לעמוד במאבקהם" (עמ' 106).

המכתב השני, שבעצם קדם לראשון, נשלח ביולי 1985 מסביליה, ספרד, שם שהתה סאלח לצורך טיפול במחלת הנפש שלה (סכיופריניה). זהו מכתב קצר יחסית – ארבעה

עמודים בלבד – ואף בו היא קובלת שאינה מסוגלת לקרוא ולכתוב. אולם הגילוי המהותי במכתב זה הוא יחסה אל הזיקנה ואל המוות:

תחושה מזוהה משתלטת עלי בימים אלה. איני יודעת מהיכן באה, אך איני יכולה להילחם בה למרות אכזריותה: תחושת סלידה מאנשים זקנים, המגיעה לפעמים עד כדי תיעוב פיזי [...]. אני מהרהרת בסיפור ששמעתי על מסורת יפאנית, שכאשר מגיע אדם לגיל זיקנה הוא נוטל עמו מעט צידה ומטפס אל ראש הר, להמתין למותו. נגד רצוני התחלתי לראות בכך רעיון, ולהשתעשע במחשבה שכאשר אגיע לשלב מסוים של חוסר אונים – אתאבד. לראשונה בחיי התחלתי להרהר במוות, לא במשמעות המטפיזית לפיה המוות הוא חיפוש אחר מה שמצוי מעבר לחיים, אלא במשמעות של עשיית קץ לחיים [...]. נראה לי שאופיו של המוות נקבע על ידי אופיים של חיי האדם ששם להם קץ. מה כבר יכול לאבד אדם שהחיים דלפו ממנו ונותרה לו רק עליבות חייו? מה הוא מאבד במוות? הוא נגאל ממצב משפיל שבו איבד את צלמו כבן אדם. ודאי, אלו מלים אכזריות, אך אין טעם שאשקר. הדבר המור הוא, שמן הזווית הזאת נראה לי המוות בלתי מפחיד (עמ' 113).

הצדעה לחולמים

לפי כל הסימנים כתבה ארוא סאלח את האפילוג הקצר לספרה ממש ערב פרסום הספר, כאשר נסגר החשבון שלה עם בני דורה והתבהרה לה תמונת ה"קיש" המהפכני. כותרת האפילוג היא שורה מתוך שיר של סלאח ג'אהין, גדול משוררי העאמיה המצרים: "למה זה תשמחי, סיגלית, ואת הרי פרח עצוב" (ליה יא בַּנְפֶּסֶג' בתבהג' ואנת זהר תזין).

האפילוג הזה הוא רגע של התרפקות מפויסת על רסיסי החלום האבוד. ארוא סאלח מבקשת "להצדיע לחולמים" בני דור השבעים, ש"רגע החלום על אפשרות שינוי פני החיים היה דבר המותרות היחיד שהתאפשר להם ונשלל מן "הדורות שלאחריהם". כל מצב, היא אומרת, גובה את המס שלו: הדורות הנוכחיים של צעירים נטולי אידיאולוגיה משלמים את מחיר כניעתם לערכים הבלתי אנושיים של החברה הבורגנית בלא שהתנסו בחוויה מהפכנית כמו זו שנתאפשרה לנו". אבל גם בני דור שנות השבעים שילמו מחיר כבד על אותו רגע קצר ומופלא. "כל אחד מהם – בין שחור בתשובה, נכנע לעובדות המוגמרות או הכריז על כפירה בכל ערכי המרד, ובין שחרב עליו עולמו ופרש מחיי החברה או לקה במחלת נפש – שוב לא יהיה אותו אדם שהיה

רשימות ביקורת

לפני שהסתאב המרד. קסם החלום נגע בו פעם אחת, ותמיד ימשיכו לרדוף אותו זכרונות יופיו של החטא, רגע של חירות, קלות בלתי נסבלת שאינה יכולה לשאת את גודש יופיה. זכרונות אלה, כמו המצפון, יהיו מדירי שינה, רבי השראה ומכאיבים" (עמ' 117).

אולם "האם לא נותר דבר מן החלום הישן שלנו, פרט לאשליה שהתפוגגה ופצעים אחדים?" מספר התשובות לשאלה זו, אומרת ארוא, כמספרם של בני הדור. "באשר לי", היא מסכמת, "נותר לי מאותו עבר מה שנמשכתי אליו תמיד – עצם האפשרות לחלום [...]. אני נמשכת אל דמיונו של מרקס, אחרון החולמים הגדולים. ראייתו הביקורתית את העולם הרכושני היא אולי נבואתו היחידה המתגשמת מדי יום. חלום זה היה באחד הימים חלק ממסע ההשתחררות שנכספתי אליו, אך לא הבינותי אותו" (עמ' 118).

ספרה של ארוא סאלח נראה לי כביטוי אולטימטיבי לסתירות התרבותיות והחברתיות שאותן חיה החברה המצרית, כמו גם חברות מזרח תיכוניות אחרות, וכביטוי לחולשתם המובנית של הזרמים המהפכניים בתוך מעגל סתירות זה, חולשה הגוזרת עליהם להימצא בשולי המערכת ולהיות בלתי רלוונטיים. כמשקיף מן החוץ אני נוטה לגלות הבנה לסתירות ולחולשות אלו. אפילו "בגידתם של האינטלקטואלים" נראית לי כמאמץ למצוא נקודת אחיזה כלשהי, אולי אף בדל של השפעה, במערכת הבלמים והאיזונים של החברה המצרית.

ארוא סאלח לא יכלה לגלות הבנה או סליחה. חלומה המהפכני היה מוקדם מדי. רגע ההתפכחות מן החלום היה מאוחר מדי.

יוסי אמיתי

ביבליוגרפיה

- אמיתי, יוסי, 1999. מצרים וישראל – מבט משמאל: השמאל המצרי והסכסוך הערבי-ישראלי, 1947-1978, חיפה.
- ארליך, חגי, 1984. "סאדאת והסטודנטים: הנוער במבחן הפתחות", מתוך: עמי איילון (עורך), משטר ואופוזיציה במצרים בתקופת סאדאת, תל-אביב.
- חתאתה, שריף, 24 ספטמבר, 1997. "ואמראה שאבה ג'עלת מן מותהא שהאדה", אל-אהאלי. טוילה, עבר אל-סתאר, 1987. אַזְמַת אל-יִסְאָר אל-מִסְרִי, קהיר.
- סאלח, ארוא, 1997. אל-מבִּתְסֵרוֹן, קהיר.
- רוקאללה, עדלי, 1997. "ארוא...עשק אל-חִיַּאת וח'בת אל-אַמֶּל", נור 12 (קיץ/סתיו): 8.